

6. Головченко В.І. Від "Самостійної України" до Союзу визволення України: нариси історії української соціал-демократії початку XX ст. – Харків, 1996.
7. Ветров Р.І., Донченко С.П. Політичні партії України в першій чверті XX століття (1900-1925). – Дніпродзержинськ, 2001.
8. Павко А.І. Політичні партії, організації в Україні: наприкінці XIX – початок XX ст. – К., 1999.
9. Павко А.І. Повчальний досвід вітчизняної історії: політичні партії і організації модерної доби в Україні. – К., 2002.
10. Стрілець В.В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX століття – 1939 рік). – К., 2002.
11. Ярмыш А.Н. Судебные органы царской России в период империализма (1900-1917 гг.): Учеб. пособие. – К., 1990.
12. Ярмыш А.Н. Наблюдать неотступно. – К., 1992.
13. Ярмиш О.Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. – Харків, 2001.
14. Чайковський А.С., Щербак М.Г. За законом і над законом: 3 історії адміністративних органів і поліцейсько-жандармської системи в Україні (IX – початок XX ст.). – К., 1996.
15. Центральний державний історичний архів (м. Київ).

SUMMARY

Contemporary records having been of great use, the article attempts to highlight the procuratorial supervision and autocracy juridical bodies activities as to the punishment of the Ukrainian social-democratic working party members for their revolutionary activity after the First State Duma dissolution.

Ф.Г. Турченко

МИКОЛА МІХНОВСЬКИЙ: МІЖ ДВОМА РЕВОЛЮЦІЯМИ (1907–1917 рр.)

У наших нарисах, опублікованих в IX, X, XIV, XV і XVI випусках "Наукових праць історичного факультету Запорізького державного університету" (Запоріжжя, 2000-2003), мова йшла про дитячі і юнацькі роки, формування особистості й участь в українському визвольному русі в 90-ті рр. XIX ст. – 1907 р. видатного діяча національно-визвольного руху Миколи Міхновського, що увійшов в історію як "батько українських самостійників". Він прожив трохи більше 51 року, народився 31 березня 1873 і трагічно загинув 4 травня 1924 р. Його життєвий шлях і теоретична спадщина були в центрі уваги Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 130-річчю з дня народження М. Міхновського і 120-річчю з дня народження Д. Донцова, яка відбулася у вересні 2003 р. у Мелітополі. На конференції виявилось, що життєвий шлях і теоретична діяльність М. Міхновського все ще мало вивчені, а інтерес до його особи залишається надзвичайно гострим. Ось чому автор продовжив свою дослідницьку роботу над біографією Міхновського, запропонувавши читачеві нарис, присвячений його діяльності в міжреволюційний період (1907-1917 рр.).

Після закінчення першої російської революції Микола Міхновський залишився в Україні, в Харкові. Йому, на відміну від багатьох радикальних українських соціалістичних лідерів, вдалося уникнути ув'язнення чи еміграції. Не змінився і характер його професійної діяльності. Він продовжував працювати адвокатом, причому належав до еліти харківських правників. Але міжреволюційне десятиліття, якщо порівняти його з бурхливими попередніми і наступними роками життя Миколи Міхновського, може здатися малозмістовним і нецікавим. Саме таким воно і постає із сторінок нечисленних розвідок про Міхновського. Навіть С. Шемет, В. Андрієвський і П. Мірчук у своїх апологетичних статтях про Міхновського мало пишуть про його діяльність у 1907-1917 рр. У кращому випадку ці роки характеризуються декількома спробами активізувати самостійницький рух, а також складною внутрішньою еволюцією Міхновського і очікуванням ним кардинальних суспільних змін – своєрідний "перехід через пустелю" й підготовка до високої місії.

Справді, найважливіше Міхновським вже було написане і публічно висловлене у попередні роки, а головні практичні дії, які стали можливими в умовах Української революції,

були попереду. Однак з висновком про міжреволюційне десятиліття як про малозмістовний період діяльності Міхновського важко погодитися. У 1907 р., після закінчення першої російської революції, Микола Міхновський був вже цілком зрілим 34-річним політиком, а напередодні 1917 р. – взагалі перебував у повному розквіті фізичних і духовних сил. Для самореалізації це найкращі роки. Але для політика важливо також мати і сприятливі суспільно-політичні умови. А такими їх назвати не можна.

Поразка революції різко звузила можливості пропаганди національної ідеї. Хоча повного відкоту до дореволюційного становища не сталося, посилювалися переслідування українських політичних діячів і всього, що навіть віддалено пов'язувалося з українством. Особливо це відчувалося у зросійщеному Харкові. Коли, наприклад, у жовтні 1908 р. студенти Харківського університету звернулися за дозволом на проведення вечірки на користь бідних студентів-українців, генерал-губернатор відмовив, мотивуючи це тим, що українців немає, а є декілька губерній, де живуть “хохли”. Коли ж студенти повторили своє прохання від імені студентів – жителів Полтавської губернії, дозволу на вечір також не отримали, бо, на переконання губернатора, полтавці складають занадто невеликий гурток “хохлов”, щоб заради них проводити вечірку [1.-С.634]. Невдовзі ці переслідування одержали законодавчу базу: поза законом опинилися всі національні політичні партії і організації, які діяли в національних регіонах імперії. 20 січня 1910 р. з'явився обіжник П. Столипіна, який зарахував українців до “іногородців” і заборонив будь-які українські організації. Мотиви цієї заборони пояснювалися тим, що “об'єднання на інтересах національних веде до збільшення національного відокремлення” [2]. Наступного року була опублікована урядова декларація, яка доповнювала циркуляр від 20 січня 1910 р. У ній зазначалося, що “історичним завданням російської державності є боротьба з рухом, у теперішній часі прозваним українським, що містить в собі ідею відродження старої України й устрою малоросійської України на автономних національно-територіальних основах” [3.-С.430]. Що ж стосується самостійницьких ідей, то їх пропаганда вважалася чи не найбільшим політичним злочином. Все, пов'язане з українською діяльністю, переміщувалося у підпілля.

Звузивши сферу політичної діяльності, урядова реакція різко розширила можливості професійної діяльності Міхновського. Влада не припиняла репресії проти учасників революційного руху, захищати яких у судах він охоче погоджувався.

У листопаді 1907 р. у Лубнах були заарештовані найближчі товариші Міхновського Володимир і Микола Шемети, а також український соціаліст Андрій Левицький та деякі інші учасники революційних подій. Поліція сфабрикувала гучну справу, відому під назвою “Лубенська республіка”. Арештовані – члени так званої “лубенської самооборони” (у документах її називають ще і “єврейською самообороною”) – коаліційного комітету з охорони міста, утвореного восени 1905 р. міською думою для запобігання чорносотенського погрому в місті. Звинуваченим інкримінували вбивство поліцейського і особи, яка виявилася провокатором (насправді їх вбили есери, з якими звинувачувані не були пов'язані). Серед адвокатів були Микола Міхновський і Арнольд Марголін. Важкі умови утримання призвели до того, що В. Шемет у Полтавській тюрмі тяжко захворів на тиф, кілька днів лежав у переповненій камері без медичної допомоги і мало не помер. Через Міхновського полтавська громадськість порушила клопотання про переведення Шемета в лікарню, що і було зроблено [4.-Ф.138.-Оп.1.-Спр.145.-Арк.200]. Більшість членів комітету за сфабрикованими звинуваченнями були засуджені. Але адвокати подали апеляцію, і у вересні 1909 р. майже всі засуджені були виправдані. Не в останню чергу це була заслуга Міхновського [5.-С.210-212,220,234,236,237].

Досить часто М. Міхновський виступав захисником у процесах, на яких звинувачувалися українські селяни. Ще до революції він охоче надавав адвокатський захист селянам, не дуже сподіваючись на винагороду, за що у середовищі ліберальної адвокатури, за словами сучасника, одержав репутацію “гетьмана голодранців” [6.-С.68]. Але ситуація після революції ускладнилася тим, що серед звинувачуваних селян було багато учасників нападів на поміщицькі маєтки, арендарями яких інколи були євреї, і на сільські єврейські крамниці. Серед адвокатури, значну частину якої становили євреї, вважалося негідним честі правника захищати учасників єврейських погромів і тим самим заохочувати антисемітську, недемократичну політику уряду. За

захист же тих, хто брав участь у розгромах поміщицьких маєтків, адвокати, особливо соціал-демократи і ліберали, бралися охоче, бо вважалося, що такі погроми йшли під “справедливими” економічними і соціальними гаслами. Що ж стосується Міхновського, то він боронив як тих, що руйнували дворянські маєтки, так і тих, хто громив єврейські крамниці. Анонімний автор газети “Лубенские отклики” гостро критикував Міхновського, вважаючи абсурдним і безпринципним одночасно обороняти і погромників єврейських крамниць (селян), і тих хто цих погромів прагнув запобігти (учасників “лубенської самооборони”). Микола Міхновський так пояснює у листі в газету “Рада” від 14 листопада 1908 р. свою позицію: “Я співчуваю його (єврейського народу. – Ф.Т.) стражданням, бажаю йому розвитку і шаную таких його синів, як Теодор Герцль. І так само я ставлюсь до інших народів. Але такі мої відносини не перешкоджають мені найдужче любити український народ, якого я син. Я вважаю найбільшим щастям йому служити і й ділити з ним радощі і горе. Нещасна доля сього народу викликає в душі моїй найглибші емоції. І через те, коли я дізнався, що деяка частина адвокатури постановила принципово відмовити правничої помочі тим сином мого народу, які обжалувані за єврейські погроми, моє серце обливається кров’ю. Я уважав, що та частина адвокатури необачно взяла на себе роллю суддів і без знання дійсного стану кожного обжалуваного вже наперед засудила всіх погромщиків...”.

Ця фраза заслуговує на особливу увагу перш за все тим, що вона характеризує ставлення Міхновського до “єврейського питання”. Міхновський вкотре заявляє, що він солідаризується з тією частиною єврейського суспільства, яка втілюється в особі Т. Герцля, родоначальника сіонізму – вчення, яке відкидало асиміляцію євреїв як метод розв’язання усіх їх проблем. На цій позиції Міхновський стояв з початку своєї політичної діяльності, на ній він залишився і після першої російської революції.

Але ця фраза цікава ще і тим, що у ній Міхновський звинувачує частину адвокатури, особливо, євреїв, в упередженості щодо учасників селянських виступів, їх небажання вникнути в мотиви, деталі і конкретні обставини – те, що він називав “дійсним станом”. Що ж стосується “дійсного стану справ”, то він Міхновському уявляється таким: “Характер нападів на панський двір і на єврейську крамницю був однаковісінним: Грицько Розбишаченко, розбивши пана, посунув далі і розбив “жида”, національні причини не мали ніякого значення в розрухах. Мотиви і цілі були в обох випадках у Грицька Розбишаченка ті самісінькі. Я не бачу ніякої різниці між поміщиком Абрикосовим, в якого розбито дворище і спалено сіно, і крамарем Янкелем Рубиншпайзером, в якого розбито крамницю і спалено сіно”. При цьому принципово важливо те, що Міхновський не бачив ніяких підстав для виправдання, коли справа стосувалася людського життя – росіянина-поміщика чи єврея-крамара. Він зазначав, що скрізь на Полтавщині, де він тільки й виступав оборонцем, “погромщики не чинили насилля ані проти особи поміщика, ані проти особи єврея, а звертали увагу тільки на їх майно”. Характерно, що він не лише захищав українських селян, але й намагався довести їм, що “шлях, який вони обрали для боротьби, непевний, що не такими засобами можуть вони досягти своєї цілі”.

Лист Міхновського попав у поле зору Сергія Єфремова, який відгукнувся на нього статтею “Хистка позиція: з приводу листа д. Міхновського”, опублікованою наприкінці жовтня 1908 р. у “Раді”, а 1909 р. – у брошурі “Єврейська справа на Україні”. “Хисткість” позиції Міхновського, на думку Єфремова, полягає у тому, що той не стільки пояснює свою участь у процесах над погромниками, а “хоче дати підстави для такої оборони взагалі”. Єфремов вважає, що такої підстави не може бути, і закидає Міхновському, що той не враховує “таку загальну схему погромів: аграрні розрухи йшли під економічним та соціальним гаслом, антиєврейські ж погроми – під політичними окликами; аграрні погроми справді були результатами темноти, несвідомості й невміння знайти для боротьби інших способів, антиєврейськими ж керували руки, яким до Рубиншпайзерового сіна не було ніякісінького діла... Антиєврейським погромам стимулом була політична реакція, тоді як аграрним розрухам – аполітична темнота ... Погромщики єврейські ... скрізь свідомо йшли проти визвольного руху й у яких слова “жид” і “левоцонер” були синонімами”.

У цій дискусії Єфремов виступає як політик, чітко зорієнтований на ідею єдності демократичних сил різних національностей, на єдиний фронт з російською демократією.

Причому як політик він керується загальними принципами, а не конкретними обставинами. Якщо навіть стати на його точку зору, то з ним можна було б погодитися лише тоді, коли б у полтавському селі справді був чіткий водорозділ між погромниками обох категорій: між тими, хто виступав проти поміщиків лише тому, *що вони поміщики*, і тими, що виступали проти євреїв лише тому, що вони євреї і явні чи потенційні *революціонери*. Саме на існуванні цієї відмінності наполягає С. Єфремов, коли говорить, що погромщики обох категорій лише “в окремих випадках змішувалися”. В реальному житті, з яким стикався Міхновський, такого водорозділу, особливо в селі (а його клієнтами були саме селяни, а не міські чорносотенці), не було. На наш погляд, Міхновський у цій дискусії виступає, перш за все, як адвокат, а потім вже як політик, а у кінцевому підсумку, це виявилось і кращою політикою. Міхновський знав краще сільське життя, а з ним і специфіку антиєврейських виступів у сільській місцевості. У Єфремова таких знань не було. На такий висновок, до речі, наводить опис Єфремовим підготовки до погрому: “хрестами наперед значили єврейські дома й чудово вміли орієнтуватися по мішаних кварталах, де поспіль, плутано живуть “жиди” і “нежиди” [7.-С.59]. Це картинка з міського життя. Картинка цілком реалістична, бо єврейські погроми були, передовсім, міським явищем, а їх учасниками, згідно з висновком американського дослідника японського походження Гіроакі Куромія, були “члени найнижчих прошарків середнього класу” (міщани) і “мігранти з внутрішніх російських губерній, куди більшість євреїв не допускали” [8.-С.36].

Міхновський, за свідченням Євгена Чикаленка, був глибоко обурений статтею Єфремова, яка створювала йому імідж антисеміта. Для такого обурення у нього були підстави. Ситуація у селянському русі була значно складнішою, ніж та, яку описав Єфремов, а типовий сценарій селянських виступів за версією Міхновського нам здається ближчим до реальності, ніж опис його опонента. За свідченням Є. Чикаленка, Міхновський хотів відповісти Єфремову, але не зробив цього [9.-С.40-41]. Чому саме не було публікації з відповіддю Міхновського, Чикаленко не пише. Напевне, Євген Чикаленко – видавець “Ради” просто відмовився друкувати відповідь Миколи Міхновського.

Але справа на цьому не закінчилася. В дискусії з Є. Єфремовим і редакцією “Ради” М. Міхновський одержав несподівану підтримку відомого українського публіциста і політика С. Шелухіна. Критикуючи “Раду” за некоректне ставлення до опонентів, у брошурі “Літературні герострати українства” він зазначає: “Коли іноді “Рада” дає місце для статті “чужої” людини, то хіба для того, аби потім підняти на глум і на цім кінчити справу”. Серед цих людей, “фактично позбавлених [можливості] відповідати в газеті”, С. Шелухін називає М. Міхновського [10.-С.12]. Але цим С. Шелухін не обмежується. У своїй брошурі він гостро критикує підходи “Ради” і, зокрема, одного з її постійних авторів С. Єфремова до висвітлення єврейської проблематики, висловлюючи думки, співзвучні з думками М. Міхновського.

Цікавий поворот цій дискусії надала та обставина, що в ній обидві сторони спробували покласти на авторитет Драгоманова, який свого часу глибоко вивчав українсько-єврейські стосунки. С. Єфремов у декількох листопадових випусках газети “Рада” (1908 р.) навіть написав статтю “Драгоманов і єврейська справа”, де прагнув подати своє бачення “єврейської проблеми”. С. Шелухін провів текстологічний аналіз цитат з Драгоманова, які наводяться в тексті цієї статті, і виявив ряд неточностей, що істотно спотворили зміст першоджерела. С. Шелухін робить висновок: “Заявивши себе драгоманівцем і не мавши сили справитися чи зрозуміти думки Драгоманова, а разом з тим бажаючи прислужитися й догодити російським “лібералам”, д. Єфремов зробив, напр., не що інше, як перекрутив думки Драгоманова на свій копил і видав свій фальсифікат за думки Драгоманова”. Єфремов, робить висновок С. Шелухін, “*Робить перекручування слів і думок Драгоманова скрізь, де тільки йому це потрібно*” (виділено у тексті. – Ф.Т.) [10.-С.18]. В результаті, перед читачем виникає одностороння картина становища євреїв в Україні. Ця картина відповідала настроям тодішньої ліберальної інтелігенції (як російської, так і української), яка охоче говорила про страждання євреїв, але не звертала уваги на їх негативний вплив на українське суспільство. Зокрема, ліберали відмовлялися предметно аналізувати глибокі соціально-психологічні й економічні відмінності між українськими селянами і євреями України. Сучасний дослідник Ю. Присяжнюк корінь цих відмінностей вбачає у суперечностях між

традиційними (за світоглядом і способом життєдіяльності) селянами і традиційно-прагматичними євреями [11.-С.235]. На відміну від С. Єфремова, М. Драгоманов, прагнучи повноти і об'єктивності, писав і про те, й про інше. Він не зупинився перед констатуванням очевидної для нього істини: "...Всі жиди на Україні вважають себе станом, вищим над мужиками-українцями. "Мужик (холоп або хохол) – дурак, хлоп – гадюка, свиня", – нам доводилося чути від найбідніших жидів, а також вислови, які засвідчують, що євреї себе відносять до панських класів, разом із дворянами" [12.-С.122]. Відповідаючи С. Єфремову, С. Шелухін радить йому і своїм читачам "бути не юдофобом чи юдофілом, а "людофілом", щоб не стати як од юдофобства, так і од юдофільства людиноненависником і щоб мати змогу й світле око розглядати людське життя з призою високогуманних і етичних вимог принципу рівного достоїнства людей. Без цього не можна бути справедливим" [10.-С.21].

Брошура С. Шелухіна мала широкий розголос в українському суспільстві. Один з її екземплярів із своїм автографом автор 19 серпня 1909 р. відіслав М. Міхновському. (Нині цей екземпляр знаходиться у залі україніки НБУ ім. В. Вернадського НАН України). Не викликає сумніву, що М. Міхновський читав брошуру С. Шелухіна з величезним інтересом. Він добре знав твори М. Драгоманова і, як свідчать його тексти, також використовував його думки для популяризації своїх поглядів [13.-С.43]. У відповідь М. Міхновський надіслав 27 серпня 1909 р. листа С. Шелухіну, у якому, зокрема, говорилося: "Я одержав Вашу прегарну брошуру "Літературні герострати українства". Сердечно радую за брошуру, за ласкаву до мене увагу і за висловлені в брошурі знамениті думки, яких не може не поділяти кожен свідомий сучасних обставин українець" [14.-Ф.ХІ.-№1139].

Сам М. Міхновський одержав можливість відповісти С. Єфремову лише в 1912 р., коли почав видавати часопис "Сніп". Приводом для нової дискусії стала реакція С. Єфремова на позицію "Снопа" щодо заклику П. Струве до "ідейної боротьби з українством і необхідності єдиного фронту в цій боротьбі всіх росіян (і малоросів). З точки зору редакції "Снопа", відповіддю на цей українофобський випад міг бути лише єдиний фронт українців. Однак цього, вважав "Сніп", не розуміють українські ліберали, зокрема С. Єфремов, проявляючи угодовництво щодо позиції П. Струве: "Через що, коли пан Струве каже: "Українство – се справжнє державне й народне лихо", коли гукає: "Московська прогресивна думка повинна енергійно, без усяких двійчастостей та потурань, вступити до ідейної боротьби з українством", то пан Єфремов, критикуючи позицію "Снопа", йому відповідає: "Знайдуться ... деякі пункти, на яких ми можемо з паном Струве однією мовою розмовляти". Така позиція С. Єфремова була кваліфікована "Снопом" як "брак національної гідності". "Уявіть собі на хвилину, – продовжує "Сніп", – що пан Струве щось подібне сказав би про жидів, про потребу "ідейної боротьби з жидівством", яке, мовляв, "є справжнім державним й народним лихом".

Чи думає хто, що пан Єфремов не знайшов би слів, повних обурення та гніву, сильних виразних слів? ... Але коли мова йде про наш власний нарід, то замість обурення знаходимо ми рабське лизання кулака, що нас б'є в лице!

Це наша національна хвороба; рак, що роз'їдає наш організм; гангрена, що мертвить найдіяльніших наших людей» [15.-9 грудня].

Не залишив без відповіді М. Міхновський і Є. Чикаленка. Правда, відповідь ця була своєрідною. Є. Чикаленко у своєму "Щоденнику" писав, що він одержав від Міхновського публічний ляпас за те, що "Рада" зайняла в єврейському питанні невірну, на його погляд, позицію [16.-С.39].

Взагалі відносини Миколи Міхновського і Євгена Чикаленка були складними і напруженими завжди. Чикаленко зробив багато для того, щоб Міхновський залишився в пам'яті сучасників і нащадків як український шовініст, позер і неврастенік. Зокрема, у його "Щоденнику" описується зустріч Міхновського з відомим російським письменником-демократом В. Короленком (українцем за походженням) під час судового процесу над сектантами в Сумах у березні 1912 р., де Міхновський виступав адвокатом. "В кулуарах суду, – пише Є. Чикаленко, – якийсь адвокат, не розпитався попереду, звів Міхновського з Короленком, бажаючи їх познайомити. Короленко охоче простяг руку, а Міхновський, закривши свої руки за

спину, відповів своїм звичаєм з театральним пафосом “Я зрадникам мого народу руки не подаю”” [16.-С.300]. Як і у інших випадках, Чикаленко не описує контекст події. Для розуміння цього контексту звернемося до нарису В. Андрієвського, який акцентує увагу на іншому боці справи. “Цей вчинок обурих більшість його ліберальних земляків. Але меншість – дуже маленька меншість, і то з молоді – була захоплена: це ж був гідний наслідування вчинок українця-націоналіста... Слід додати, що Міхновський і об’єктивно мав рацію. Короленко на пряме запитання “Яку батьківщину він вважає своєю?” відказав просто: “Моя родина – русская література!”. Він для українського державницького руху нічого, крім шкоди, не зробив. Тому, коли влітку 1918 р. ліберальна російська інтелігенція в Полтаві, де він жив, влаштувала для нього ювілейне свято, то всі українці вже без різниці партій і напрямків вшанували те свято демонстративною відсутністю” [17.-С.599].

Хоча сфера професійної діяльності М. Міхновського після поразки першої російської революції розширилася, все ж можливості політичної діяльності стали вужчими і значно ускладнилися.

Це пов’язано з тим, що у роки столипінської реакції рамки діяльності політичних партій, особливо національних, різко звузилися. Перш за все жорстоких переслідувань зазнала Українська народна партія, яка була рупором ідей Міхновського. Приречена на підпілля, нечисленна, позбавлена можливості працювати серед населення, вона, як і інші політичні партії, втрачала зв’язок з життям. Після поразки революції і до початку Першої світової війни УНП майже не проявляла себе на політичній арені. У звітах та повідомленнях місцевих урядовців у департамент поліції про діяльність політичних партій, що діяли на Україні в 1907–1914 рр., згадки про неї зустрічаються рідко. Об’єктом урядових гонінь стали й інші українські національні партії. В цих умовах українська діяльність стала набувати, головним чином, позапартійних форм. Урядові репресії викликали прагнення об’єднатися на загальних засадах конституціоналізму і парламентаризму, незалежно від партійних програм. У вересні 1908 р. на зборах представників УДРП після тривалих дискусій було прийнято рішення відмовитися від партійної діяльності і спробувати налагодити спільну роботу у формі безпартійної організації за зразком Всеукраїнської, яка існувала до 1904 р. Нова організація одержала назву “Товариство українських поступовців” (ТУП). Назва делегатам сподобалася. Як згадував Є. Чикаленко, один з учасників зборів з полегшенням підтримав пропозицію назвати нову організацію Товариством українських поступовців: “От і добре, будемо помаленьку тупати, як і раніше» [16.-С.35-36]. Програма ТУП зводилася до трьох основних вимог: “парламентаризм, як основа державного ладу; федеративна перебудова Росії, як засіб забезпечення прав нашої народності, яка живе в російських кордонах; національно-територіальна автономія України у складі Російської імперії” [18.-С.34]. Нічого протизаконного в цих вимогах не було. Всі вони звучали з трибуни Державної Думи. Ідея сподобалася не лише українським радикал-демократам. До ТУП стали приєднуватися представники інших українських організацій і позапартійні українські діячі. Співпрацювали в ТУП і самостійники на чолі з М. Міхновським, склавши в ньому національно-радикальне крило. Але чи означає це, що вони відмовилися від намірів зберегти організаційну структуру і традиційні форми підпільної діяльності?

У деяких джерелах зустрічаються свідчення про існування у Харкові, принаймні, з 1908 р. строго законспірованої організації самостійників на чолі з Миколою Міхновським. Її завданням, серед іншого, було просувати своїх членів у всі легальні і напівлегальні українські організації, щоб проводити там самостійницьку лінію. Один з сучасників подій Володимир Доленко – до революції 1917 р. український громадський і церковний діяч, потім в’язень радянських тюрем, а на еміграції засновник Українського національно-демократичного союзу та Української селянської партії – Союзу Соборних земель України залишив коротку згадку про неї. У листі від 28 серпня 1957 р., адресованому Зіновію Книшу, який збирав матеріали до біографії Миколи Міхновського, Володимир Доленко стверджував, що у вересні 1908 р. він став членом на той час вже діючої організації самостійників під назвою “Перший курінь” і залишався в її рядах до лютого 1917 р. Керівником цієї організації автор листа називає М. Міхновського, а серед

найбільш активних діячів (“права рука Миколи Івановича”) – П. Дідусенка. Засідання “Першого куреня” відбувалося у помешканні купця М. Рикова, який також входив до організації [6.-С.68].

Ці дані, звичайно, потребують перевірки. Ми пробували це зробити, але архівних свідчень про самостійницьку організацію під назвою “Перший курінь” знайти не вдалося. Однак це не означає, що така організація не існувала взагалі. Поліція знала далеко не все точно, але у загальних рисах з ситуацією в українському визвольному русі була обізнана. За агентурними даними харківського жандармського управління, український гурток, який іменувався “міхновщина” (від прізвища керівника) діяв у Харкові в 1912 р. [19.-Ф.705.-Оп.2с.-Спр.103.-Арк.20зв.; Ф.1335.-Оп.1.-Спр.1947.-Арк.138]. Ще одну інформацію, яка свідчить про існування організаційної структури самостійників, залишив Є. Чикаленко. Українські ліберали, які досить насторожено ставилися до будь-яких акцій самостійників, інколи навіть краще, ніж поліція, були проінформовані про зміни в середовищі своїх конкурентів – самостійників. Вони також зафіксували появу самостійницького гуртка в Харкові. Так, Є. Чикаленко у своєму “Щоденнику” 25 листопада 1911 р. записав: “Насуваються знову над нами хмари. Зав’язалися знов на нас націоналісти, хіба вони не знають, що українці навіть у найфантастичнішій своїй програмі далі автономії не пішли. В Харкові з’явилася була коло М. Міхновського купка “самостійників”, але їх свої ж засміяли” [16.-С.241-242]. Наведені дані свідчать про існування в один і той же час декількох об’єднань під різними назвами: “Перший курінь”, група “міхновщина” і “купка самостійників біля Міхновського”. Цілком можливо, що в у всіх цих випадках мова йде про одну й ту ж групу людей.

Версія про існування “Першого куреня” (чи групи під умовною назвою “міхновщина”), як строго законспірованої самостійницької організації, створеної, серед усього іншого, і для роботи в українських позапартійних об’єднаннях, концептуально важлива для аналізу діяльності Міхновського у період між двома революціями. Саме тому вона потребує додаткової перевірки із залученням нових джерел. Наведених вище фактів недостатньо, щоб зробити остаточні висновки. З іншого боку, ця версія добре вписується у зафіксовану у джерелах логіку тодішньої діяльності самостійників і самого Міхновського, що може бути додатковим (хоча і не остаточним) аргументом на користь існування цієї групи.

Для М. Міхновського співпраця в ТУП була важливою, перш за все, щоб продемонструвати власну присутність, а значить, і репрезентованого ним руху, на політичній арені, а також як трибуна для пропаганди своїх поглядів. Товариство українських поступовців було по суті єдиною національною всеукраїнською організацією, яка час від часу проводила свої з’їзди, на яких зустрічалися представники всіх регіонів України. Крім того, громади ТУП діяли в усіх губерніях України, а також у Москві і Петербурзі. Такої трибуни бракувало Міхновському, який прагнув вийти на загальноукраїнську і навіть всеросійську аудиторію. Інформація про присутність Міхновського на всеукраїнських з’їздах ТУП і виступи на них збереглися в різних джерелах.

Про прагнення діяти на загальноукраїнському політико-культурному полі свідчить і його спроба організувати в 1909 р. видання збірника думок видатних вчених та громадських діячів з їх оцінкою заборони української мови в школах. За приклад було вирішено взяти видану депутатом австрійського парламенту В. Яворським брошуру “Українська справа в європейським освітленні”. Приводом для цього було обговорення у шкільній підкомісії Державної Думи питання про допуск у школи національних мов. М. Міхновський мав відомості від знайомого депутата Думи, що надії на введення української мови в школах примарні. Тому слід мобілізувати суспільну думку щодо необхідності прийняття закону і організувати тиск на депутатів. З пропозицією дати матеріал для такого збірника М. Міхновський звернувся до ряду політиків і відомих у науковому світі вчених. Зберігся його лист з цього приводу до М. Грушевського. Лист датований 10 грудня 1909 р. З листа видно, що, крім видатних вчених та діячів, у збірнику планувалося вмістити колективні рішення з цього приводу Петербурзької Академії наук, Київського та Харківського університетів. Певне, діючи від імені якоїсь групи, Міхновський пише: “Отже, ми хочемо вплинути на Думу Державну. Ми виробили план діяльності. Одним із способів впливу ми вважаємо видання збірника, як вже згадано”. Немов би

заспокоюючи М. Грушевського, М. Міхновський зазначив: “Тон збірника лагідний, не бойовий, але спокійний об’єктивно-вчений” [19.-Ф.1235.-Оп.1.-Спр.642.-Арк.1-3]. Та реалізувати цю ідею з незалежних від Міхновського причин не вдалося. Невідомо також, чи відповів М. Міхновському М. Грушевський.

В роки політичної реакції продовжився діалог самостійників з українськими лібералами – радикал-демократами і соціал-демократами, який, однак, нечасто був конструктивним, а інколи виливався у форму взаємних звинувачень. Як і раніше, Міхновського звинувачували у націонал-радикалізмі і навіть екстремізмі. Так, Є. Чикаленко закидав у 1911 р. М. Міхновському, що його “невиважена” політична лінія “відлякує” харків’ян від українства і що досі у Харкові нема жодної української книгарні, не кажучи вже про газету [16.-С.300]. Саме Є. Чикаленко виявився чи не найжорсткішим опонентом Міхновського в міжреволюційні роки.

Це серйозне звинувачення звучало не лише з вуст Є. Чикаленка. Саме так продовжували оцінювати діяльність Міхновського деякі інші ліберали і соціалісти. Однак ці звинувачення не підтверджуються конкретними фактами. Навпаки, факти свідчать про те, що головним полем діяльності Міхновського після поразки революції стала саме культурно-просвітницька робота української спрямованості, яка межувала з політичною. Певні умови для цього створила революція. Навіть за умов урядової реакції збереглися деякі можливості для самоорганізації українського суспільства. Після поразки революції, крім ТУП, виникли і цілком нові організації, які декларували, головним чином, культурно-просвітницькі цілі. Практично у кожній з цих організацій більше чи менше були представлені і активно діяли самостійники.

Віктор Андрієвський був цілком правий, коли зазначав, що в умовах низького рівня національної свідомості населення Міхновський не лише поширював українську ідею, він разом з тим готував ґрунт для сприйняття цієї ідеї [17.-С.603]. Саме цьому була присвячена його діяльність в різних громадських об’єднаннях.

Одним з таких об’єднань був український відділ при Харківській громадській бібліотеці, організований в умовах революції. З 1908 р. на чолі комісії, яка керувала роботою відділу, став Микола Міхновський [20.-Ф.29.-Оп.1.-Спр.519.-Арк.250]. Починаючи з 1909 р., у звітах бібліотеки з’являється окремий розділ, присвячений діяльності українського відділу. В комісії були близькі до Міхновського члени УНП Г. Шевченко, О. Степаненко, Р. Расторгуєв, а також Х.Д. і Х.О. Алчевські, небіж Міхновського Олександр, помічник присяжного повіреного М. Біленький, підприємець І. Бойко, дворянка Н. Німцевич та ін. [21.-С.19]. За даними Харківського жандармського управління, до складу українського відділу ХГБ входило близько 60 осіб. Керівництво відділу підтримувало зв’язки з членами українофільського студентського гуртка університету, а також з навколишніми селами, куди надсилало українські книжки і журнали [19.-Ф.705.-Оп.2.-Спр.106.-Арк.5зв.,6]. Голова комісії М. Міхновський прагнув збільшити фонди відділу, щоб задовольнити попит на українську книгу, який відчувався в університетському центрі Слобожанщини. Зокрема, він неодноразово виступав за придбання якомога більше періодичних видань українською мовою. Ця проблема неодноразово ставала темою дискусій з антиукраїнськи налаштованою частиною керівництва бібліотеки.

Міхновський прагнув зробити фонди відділу більш доступними для широкого загалу. У зв’язку з цим відділом проводилася велика робота по бібліографуванню зібраних матеріалів, особливо монографій і статей з періодичних видань. Її результатом було створення 1912 р. друкованого “Каталогу книжок українською мовою ХГБ”. Це був перший і єдиний до 1917 р. бібліографічний покажчик українською мовою, присвячений українській книзі. У передмові до каталогу, написаній М. Міхновським, сказано, що це результат праці декількох років, а головна мета видання – дати уявлення про книжкові багатства української науки і літератури, наявні в Харківській громадській бібліотеці [22.-С.3].

Показати справді було що. Каталог містив близько 3000 описів українських книг. Це прямий результат роботи комісії, адже за 20 років до її створення бібліотека спромоглася придбати лише 680 книг українською мовою [15.-26 березня]. Лише творів І. Франка в каталозі значилося 36 назв. З каталога видно, що в бібліотеці були твори В. Винниченка, М. Шаповала, Г. Чупринки. Багато було одержано перекладів зарубіжної літератури українською мовою, цінні

роботи з філології, етнографії та фольклору, що належали перу І. Франка, Б. Грінченка, М. Драгоманова, М. Сумцова, А. Кримського, П. Єфименка, С. Єфремова та ін.

Керівництво українського відділу бібліотеки прагнуло залучити кошти меценатів для його розвитку. Зверталось воно і до міських властей. Так, у 1912 р. Харківська міська дума дала на український відділ 300 рублів. Це – результат зусиль її гласних-українців, серед яких був і М. Міхновський [15.-26 березня].

У 1914 р. місцем голови комісії Міхновський поступився своєму товаришеві Гнату Хоткевичу, який у 1913 р. повернувся з вимушеної еміграції до Харкова і продовжив справу свого попередника.

1909 р. М. Міхновський став ініціатором ще однієї важливої національно-патріотичної акції – з допомогою групи харків'ян, своїх найближчих однодумців, яких поліція характеризувала як “яскравих і енергійних місцевих українців”, ним було засноване Третє харківське товариство взаємного кредиту. По суті це був український банк. Поєднання національно-культурної і економічної діяльності в умовах реакції було загальноукраїнською тенденцією. Багато представників ТУП активно працювало в кооперативних товариствах, використовуючи цю роботу, серед іншого, і для фінансового забезпечення національного руху. Членами Третього харківського товариства взаємного кредиту були М. Базькевич, М. Біленький, В. Расторгуєв, О. Степаненко (всі члени УНП), П. Дідусенко (його називають родичем Міхновського), І. Бойко (один із спонсорів видання Каталогу українських книг ХГБ) та інші – всього понад 90 осіб [23.-Ф.57.-Оп.1.-Спр.108.-Арк.38,39]. Головою Третього товариства взаємного кредиту був П. Дідусенко. Згідно з наведеними вище даними В. Доленка, він був членом нелегальної групи “Перший курінь”. Але “душею товариства” поліцейські чиновники називали Миколу Міхновського. Товариство проіснувало до 1914 р. Воно відіграло значну роль у національному вихованні харків'ян. На засідання товариства збиралися не тільки його члени, а й студенти, вчителі, службовці – всі, хто співчував українському руху або брав у ньому активну участь. Поліція характеризувала товариство як “легальне місце єднання українських ідейних течій” [23.-Ф.57.-Оп.1.-Спр.108.-Арк.38,39].

З особою Миколи Міхновського пов'язана і діяльність Харківського товариства ім. Г. Квітки-Основ'яненка.

З проханням до губернських властей дати дозвіл на відкриття українського культурно-освітнього товариства “Українське громадське зібрання” громадськість Харкова у 1909 р. зверталася двічі. Це був час гоніння на українські “Просвіти”, які після короткого періоду відносно вільної діяльності влада почала закривати. Тому сподіватися на позитивне рішення було важко. Тим більше, що серед ініціаторів цієї акції були Міхновський і його найближче оточення. Кожного разу їх ретельно перевіряли на благонадійність. При перевірці виявилось, що М. Міхновський належить до “антиурядової партії”, Х.Д. Алчевській нагадали про її участь в антиурядовому банкеті 1904 р., А. Голубев та Д. Ткаченко були пов'язані з українськими соціал-демократичними групами. Харківський поліцмейстер прийшов до висновку, що “з відкриттям клубу ще більше розів'ється “сепаратизм”, який і без того порушує спокій такого великого міста, як Харків, а українофільська партія почне працювати майже легально” [20.-Ф.29.-Оп.1.-Спр.69.-Арк.3;Спр.81.-Арк.2].

Чергове звернення до генерал-губернатора про дозвіл на заснування організації, якій дали назву Товариства ім. Г. Квітки-Основ'яненка, підписали у жовтні 1911 р. особи, які, з точки зору влади, не належали до “неблагонадійних”. Це були відомий художник С. Васильківський, інженер С. Тимошенко, дворянин Н. Попов, купець М. Риков [20.-Ф.29.-Оп.1.-Спр.249.-Арк.5]. Як бачимо, і назва товариства не викликала особливих заперечень, і М. Міхновського та інших “радикальних українців” серед засновників не було. Але чиновники не звернули увагу на М. Рикова. Як зазначалося вище, В. Доленко називає його членом нелегального “Першого куреня” самостійників. Якщо “Перший курінь” справді існував, то цілком можна допустити, що М. Риков дійсно був відряджений ним для роботи в Товаристві ім. Г. Квітки-Основ'яненка.

Цього разу влада дала дозвіл на відкриття товариства, сподіваючись на його лояльність. Але вже на установчих зборах, які відбулися 4 березня 1912 р., стало ясно, що влада помилилася.

До ради товариства, обраного загальними зборами його членів, крім засновників, серед яких був М. Риков, було обрано М. Міхновського, а також дочку М. Рикова – випускницю юридичного факультету університету К. Рикова, згадуваного вже П. Дідусенка – члена “Першого куреня” і голову Третього товариства взаємного кредиту, художника С. Васильківського. Серед членів товариства також зустрічаються прізвища багатьох прихильників самостійницької ідеї і друзів Міхновського, у т.ч. М. Білецького, К. Бич-Лубенського, О. Міхновського, Є. Любарського-Письменного, Г. Хоткевича, Х.О. і Х.Д. Алчевських, С. Паночіні та ін. [20.-Ф.488.-Оп.1.-Спр.2.-Арк.6;Ф.29.-Оп.1.-Спр.249.-Арк.19].

Поліцейські агенти в своїх донесеннях за 1912–1913 рр. зафіксували активну участь М. Міхновського в роботі Товариства ім. Г. Квітки-Основ'яненка і не без підстав запідозрювали самостійників у використанні його аудиторії для пропаганди своїх ідей. “Там часто читаються доповіді мазепинського спрямування”, – писав у своєму донесенні жандармський чиновник [20.-Ф.3.-Оп.287.-Спр.5349.-Арк.5.13].

Товариство складалося з трьох відділів: літературного, яке ставило за мету дослідження в галузі українського письменства; художнього, що мало займатися вивченням української історії, філософії, музики, живопису, скульптури, архітектури; відділу української етнографії. Пізніше в структурі товариства появився науковий відділ, який очолив член правління товариства Міхновський. В активі товариства було багато цікавих ініціатив, у тому числі спроба заснування українського театру з участю корифеїв національної сцени (завершилася невдачею, бо відшукати необхідних коштів не вдалося) [15.-23 вересня], участь в кампанії по зборі коштів на спорудження в Харкові пам'ятника Тарасові Шевченку, організація виставок, заходи з вшанування пам'яті геніального українського композитора і активного громадського діяча М. Лисенка, створення української книгарні тощо.

Зокрема, питання про увічнення пам'яті М. Лисенка гласний (радний) Харківської міської думи адвокат М. Міхновський порушив у своїй заяві на ім'я міського голови негайно після смерті композитора в листопаді 1912 р. Міхновський запропонував надіслати телеграму співчуття родині М. Лисенка, встановити щорічну стипендію ім. М. Лисенка в сумі 100 руб. для вихованця Харківської мистецької школи Російського музичного товариства (подання і рекомендації робить Товариство ім. Г. Квітки-Основ'яненка), асигнувати 3000 руб. на спорудження пам'ятника. Пропозиція М. Міхновського була прийнята на засіданні думи, для реалізації пункту про пам'ятник композиторові була обрана комісія з 4 гласних за участю М. Міхновського, І. Кулініча, В. Пономаренка (члени Товариства ім. Г. Квітки-Основ'яненка) і М. Сумцова [15.-1 грудня].

Українська книгарня була створена у 1912 р. зусиллями Товариства ім. Г. Квітки-Основ'яненка і Третього харківського товариства взаємного кредиту та майбутніх членів. Завідував книгарнею С. Луценко, член товариства взаємного кредиту. За повідомленням начальника харківського губернського жандармського управління, книгарня перетворилася на місце зібрання місцевих українців, де вони обмінювалися думками про політичне життя і літературу [20.-Ф.3.-Оп.287.-Спр.5349.-Арк.5-13]. Книгарня мала зв'язок з університетським студентським гуртком, навколишніми селами, куди посилала книги і журнали. Як зазначалося у цитованому вище документі, “відвідувачі книгарні ділилися на два крила: меншість – українські націоналісти, ...та більшість – українські соціал-демократи” [20.-Ф.3.-Оп.287.-Спр.5349.-Арк.5.13]. Під терміном “націоналісти” поліція мала на увазі представників самостійницької течії, прихильників УНП. М. Міхновський надавав велику підтримку книгарні і був активним учасником її заходів.

Певне, найбільшим досягненням Миколи Міхновського в міжреволюційний період був щотижневик “Сніп”, який видавався в 1912 р.

Надії на видання українського часопису в Харкові не покидали Міхновського після поразки революції. Перш за все слід було вирішити фінансові проблеми. Питання про фінансування часопису потребує спеціального дослідження. Напевне, джерел було декілька. Головним чином, це були місцеві меценати і підприємці з українофільськими симпатіями. Але

частину грошей він одержав від свого давнього товариша В. Хрінникова, з яким знався, принаймні, з 1906 р., коли вони в Катеринославі пробували видавати часопис “Запорожжє”. В 1910-1911 рр. Міхновський захищав його на судовому процесі. Хрінников знав про плани Міхновського і виділив йому на видання часопису 6000 рублів [24.-С.473].

Нарешті, наприкінці 1910 р. Микола Міхновський та його помічник Михайло Біленький звернулися за дозволом до харківської інспекції у справах друку [19.-Ф.1680.-Оп.1.-Спр.216.-Арк.19]. На думку Міхновського, саме Харків, центр Слобідської України, має стати колыскою українського друкованого слова. У листі до І. Франка він писав: “Велика се країна – Слобідська Україна, але цілком не оброблена – чистий вовчий закуток. Маю сміливість розпочати діло для підготування справжньої української преси...” [25.-С.102].

Дозвіл було одержано 8 грудня 1911 р., тобто майже через рік. Видання одержало назву “Сніп”, його головним редактором став М. Біленький, а видавцем і редактором – М. Міхновський. Ще кілька місяців тому видавець київської “Ради” звинувачував лідера самостійників у тому, що його невважена політика “відлякує” харків’ян від українства і що досі в Харкові немає української газети. Немов у відповідь Є. Чикаленку Міхновський пише у листі до І. Франка: “Вийшло ще тільки 4 числа мого “Снопа”, але вже маю ту втіху, що невеличке слобідське громадянство українське аж тепер не сміє сказати: “Ми такі нездарі, що навіть часописі дрібненької не маємо”. Мені здається, пане Докторе, що часопись моя вже фактом свого існування впливатиме на підвищення бадьорості оспалого українства на Слобідській Україні...” [25.-С.102]. Надаючи великого значення цій роботі, І. Франко виявив бажання співпрацювати зі “Снопом” [26.-Ф.ІІІ.-Од.1632.-Арк.6.08].

Перший номер часопису вийшов 1 січня 1912 р. В ньому повідомлялося, що “Сніп” адресується українській інтелігенції і є єдиним українським часописом на Слобідській Україні [1 січня]. Газета відразу ж попала під пильну увагу поліції. Харківському інспектору в справах друку було наказано встановити особливий нагляд за цим виданням [19.-Ф.1680.-Оп.1.-Спр.216.-Арк.19]. Після виходу кількох номерів “Снопа” поліція зробила висновок, що “напрямок часопису вузько націоналістичний, просякнутий прагненням до культурного відокремлення українського народу. У зв’язку з цим серед української інтелігенції міста спостерігається помітне пожвавлення” [19.-Ф.705.-Оп.2.-Спр.106.-Арк.19].

До співробітництва в часопису М. Міхновський намагався залучити найкращі сили української інтелігенції. З редакцією журналу активно співробітничали І. Франко, Х. Алчевська, М. Сумцов, С. Васильківський, К. Бич-Лубенський та інші відомі автори.

Розмаїта тематика, доступний і цікавий виклад матеріалу, фахова його обробка зробили “Сніп” популярним не лише в інтелігентській аудиторії, але й серед селянства і робітників. Про це свідчить досить великий наклад часопису – близько 1500 примірників. Швидко розширювалася і географія видання. Починаючи з лютого 1912 р., “Сніп” можна було придбати не тільки в Харкові, але й у Києві, Одесі, Катеринославі, Херсоні, Полтаві [15.-11 лютого].

“Сніп” містив у собі статті з політичних та громадських питань, критичні огляди літератури та мистецтва, а також оповідання, фейлетони, вірші, хроніку подій, ілюстрації тощо. У березні 1912 р. з’явилася нова рубрика “З життя Слобідської України”, в якій розповідалося про заснування і діяльність українського Товариства ім. Г. Квітки-Основ’яненка, роботу українського відділу Харківської громадської бібліотеки, збір коштів на спорудження пам’ятника Т.Г. Шевченку та інше.

З великим інтересом читачі сприймали матеріали, що друкувалися в рубриці “Галерея сучасних діячів”. Під цією рубрикою було опубліковано серію цікавих нарисів М. Міхновського, присвячених видатним діячам української культури, зокрема, М. Лисенку, М. Грушевському, М. Садовському, М. Кропивницькому, О. Косач, І. Франку, М. Сумцову та іншим. М. Міхновський рідко підписувався під своїми матеріалами, і визначити авторство його текстів буває досить складно. Але тут він ставить підпис, який чітко вказує на авторство: “М. М-ський”.

Міхновський вмів знайти слова, щоб виділити головне в героях своїх нарисів, підкреслити їх внесок у національну культуру і український національний рух. В нарисі про

М. Грушевського, наприклад, він акцентує увагу на величезному значенні його наукової роботи, зокрема, зовсім по-сучасному оцінює значення “Історії України-Руси”: “Було б зайвим казати про величезне значення тієї Історії. Адже знайдено великий тридцятимільйонний народ, націю з просторою культурою, хоч і зруйнованою, але здатною до відродження, до нового життя». Разом з тим підкреслюється непересічний талант Грушевського як “надзвичайно талановитого публіциста”, що “рішуче не дозволяє сучасним українським крутіям збочити з простої стежки, яку він вирівнює для ходи цілого народу і яка йде до великого ідеалу” [15.-19 лютого].

У березні 1912 р. М. Міхновський публікує статтю “Шевченкові роковини”, у якій виявляє безмежну любов до національного генія і закликає “скинути рабську мораль і прийнятися нескореною – націоналістичною”.

У шостому номері “Снопа” була надрукована надіслана І. Франком “Притча про захланність” та портрет письменника, подарований Міхновському ще у 1900 р. Цікава історія цього портрета, яка, до певної міри, віддзеркалює стосунки між Іваном Франком і Миколою Міхновським. Міхновський розповідає цю історію у своєму листі Франку: “Хочу ... надрукувати Вашого портрета, пане Докторе, якого Ви подарували мені років 12 назад. Тільки мені клопіт, що його трохи подерли жандарі, як арештували в мене мої папери. Я тоді Вас своїм рідним батьком назвав, тільки через те й визволив портрета, а то б іззіли” [25.-С.102].

До “Снопа” проявляли інтерес й інші українські політичні діячі. Зокрема, С. Петлюра, відмовивши Д. Донцову в публікації в “Украинской жизни” його знаменитої роботи “Модерне москвофільство”, рекомендував авторові звернутися до “Снопа” або “Української хати”, бо робота «цілком відповідає тому курсові, який ці органи держать” [27.-С.401,414].

Редакція “Снопа” охоче підтримувала всі українські патріотичні ініціативи. Зокрема, вона закликала збирати кошти на побудову пам’ятника Шевченку і вела цю агітацію не лише в Харкові. Поліція не без підстав вважала, що за цією роботою стоїть М. Міхновський. Начальник губернського жандармського управління у рапорті в Петербург писав з цього приводу: “В Харкові на чолі українського руху стоїть присяжний повірник Міхновський, який видає сепаратистський щотижневик “Сніп”, що нині закликає до пожертвувань на пам’ятник Шевченку” [19.-Ф.320.-Оп.1.-Спр.1328.-Арк.6].

Значна частина матеріалів часопису готувалася самим М. Міхновським. В них він продемонстрував неабиякі здібності журналіста й публіциста. Петлюра, який був принциповим ідейним опонентом Міхновського, у листі до Д. Донцова хоч і писав, що “Сніп” “з дуже шовіністичним запахом і не без симпатії до церковності”, все ж визнавав, що “видається він куди краще, ніж решта українських видань, живо, з темпераментом” [27.-С.401]. Навіть член клубу російських націоналістів С. Щоголев у своїй книзі “Український рух як сучасний стан південноросійського сепаратизму” змушений був визнати високий професіоналізм видавців газети: “Бадьорий та оптимістичний новий український тижневик “Сніп”. ...Кожний, хто знайомий з малоросійським наріччям, визнає чудову чистоту та мелодію малоросійської мови” [28.-С.184].

Однак наприкінці 1912 р. редакція змушена була заявити про закриття часопису. Серед причин цього слід назвати постійні цензурні переслідування і штрафи, які супроводжували журнал з перших його номерів. Але найголовніше було навіть не це. В останньому номері, який вийшов 30 грудня 1912 р., М. Міхновський писав: “Сніп” умирає, смертельно ранений байдужістю нашого громадянства, а не дошкулянням з боку ворогів”. Навіть сумний факт закриття часопису Міхновський використав, щоб нагадати українцям про їх національні обов’язки.

Вихід “Снопа” засвідчив процес політизації та радикалізації українського національно-культурного руху в Харкові напередодні Першої світової війни. Даючи оцінку українському руху в цей період, начальник харківського жандармського управління відзначив особливу роль щотижневика, який “об’єднав біля себе найбільш опозиційні елементи, ... без сумніву сприяв

піднесенню серед населення малоросійських губерній національної свідомості” [20.-Ф.3.-Оп.287.-Спр.3680.-Арк.34]. Навіть після припинення виходу часопису в західноукраїнській періодиці модно було зустріти схвальні відгуки і посилання на харківський щотижневик.

Відкриття “Снопа” співпало з початком кампанії по виборах до IV Державної Думи. Міхновський та його однодумці не мали ілюзій щодо можливості вирішити українські проблеми з допомогою царської Думи. Як і у попередні роки, вони прагнули використати вибори для пропаганди своїх ідей, підвищення національно-політичних вимог українців поза культурницькими рамками і, разом з тим, для національного виховання населення.

Виборчу кампанію Міхновський почав ще восени 1911 р. Саме тоді окремою листівкою було опубліковане звернення “До українського народу на Україні російській”, у якому були викладені вимоги українців. Цю листівку дав для публікації З. Книшу А. Жук, український суспільно-політичний діяч, сучасник М. Міхновського. За інформацією А. Жука, листівка була надрукована в друкарні львівської газети “Діло” і нелегально переправлена на Наддніпрянщину [29.-С.118-119]. Звернення має підпис “Група виборців”, хоча, на переконання З. Книша, “не лише хід думок, але і стиль, і добір слів і понять свідчать про знане нам з інших текстів перо Міхновського” [29.-С.119].

Звернення починається розвінчуванням безпідставних надій українських виборців на сприяння російської демократії. “Оці наївні думки наробили шкоди розвиткові української свідомості більше, ніж усі заборони правительства. Історія останніх років життя Державної Думи, в якій висловлюються впливові круги російської нації, дуже розчарувала сентименталістів, бо вони – хоч як пильно заплющують очі – мусили побачити, що всі без винятку російські партії розв’язують важкі для України питання не так, як корисно Україні, але так, як це корисно їм, тим чи іншим російським партіям з їх партійного погляду на інтерес московського народу” [29.-С.113-114]. Виходячи з конкретно-історичної ситуації, у якій опинилася Україна («чужинці користуються на Україні більшими впливами, ніж самі українці»), Міхновський закликає обирати до Державної Думи “українців, а не чужих, як досі робили... Обрання не-українців за представників української нації, це очевидне убожество її національно-політичної думки й організації”.

У зверненні “Групи виборців” прописані вимоги, які повинні обстоювати депутати від Українських губерній в Державній Думі:

- навчання у школах усіх рівнів українською мовою;
- заснування на державний кошт української Академії Наук;
- загальна й обов’язкова початкова освіта;
- забезпечення громадянських і національних свобод законом;
- прогресивне робітниче законодавство;
- законодавче забезпечення рівноправності української і російської мов;
- зниження податків;
- справедлива щодо України економічна і фінансова політика центру;
- автокефалія української церкви;
- об’єднання усіх земств в Україні в єдину самоуправу українського народу.

Впровадження цих вимог у життя, по суті, означало для України повноцінну автономію. На переконання Міхновського, ці вимоги могли послідовно відстоювати лише українці. Але з тексту звернення видно, що, говорячи “українці”, він має на увазі членів українських політичних партій, громадських організацій чи не пов’язаних з ними осіб, що декларували своє українство. Зрештою, на практиці це було одне й те ж. Він наводить приклад з роботи Третьої Думи, багато депутатів-кадетів якої були обрані голосами українських виборців (до речі, серед цих депутатів були й українці за походженням), а потім виступали проти національних вимог українців. Зокрема, у зверненні наводиться фрагмент виступу в Думі при обговоренні питання про рідну

мову в школах України кадета Родічева: “Дайте їм рідну школу, нехай вони самі побачать, якої нісенітниці домагаються”.

Але звернення залишало досить широке поле для тактичних маневрів і блоків з ліберальними партіями чи групами інших націй, “але при обов’язковій, конечній умові, щоб до списку були вписані й українські кандидати в такій кількості, яка відповідає місцевим комбінаціям”.

Вказаною листівкою Міхновський і його прихильники готували українське суспільство до виборчої кампанії задовго до її початку. Коли ця кампанія розгорнулася, 27 травня 1912 р. у “Снопі” була опублікована “Українська платформа”, яка повторювала практично всі положення звернення “Групи виборців”. “Мабуть, кожному видно, – зазначалося в “Українській платформі”, – що обороняти інтереси українського народу не можуть ані поляки, ані москалі, а змогли б це зробити тільки самі українці. Коли се так, то Україна повинна мати в Думі своїх послів”.

Майже одночасно в кадетській газеті “Речь” була опублікована передвиборна платформа Товариства українських поступовців. Вона була значно поміркованіша “Української платформи”, зокрема, не мала пунктів про автономію (“самоуправу українського народу”) і автокефалію української церкви.

Публікація у “Снопі” “Української платформи”, за оцінкою поліції, “викликала вороже ставлення до уряду”. Реакція влади була досить жорсткою. До редактора часопису М. Біленького генерал-губернатор застосував арешт на 90 діб і штраф у розмірі 500 рублів [20.-Ф.3.-Оп.287.-Спр.3680.-Арк.1]. В той же час “Речь” за публікацію платформи ТУП ніяких переслідувань з боку російської влади не зазнала. Але Міхновського і його оточення це не здивувало. Здивувала реакція на “Українську платформу” української ліберальної газети “Рада”, яку видавав Є. Чикаленко. Її анонімний автор, який підписався як “Виборець”, виступив з критикою “Української платформи”, яку він назвав “мішаниною без всякої провідної думки”. Зокрема, особливо йому не сподобався заклик авторів платформи “не передовіряти оборону українських домагань у Думі кандидатам поступовців з інших націй”. “Виборець” кваліфікує це як вузькість”. З його точки зору, невиправдане також включення до програми положень про “самоуправу українського народу”, автокефалію української церкви. “Виборець” вважав, що ці питання (особливо перше) не належать до виборчої платформи, а є частиною політичної програми. З іншого боку, на думку “Виборця”, у платформі бракує пунктів, де б йшлося про “дошкульні всім краям і народам хиби устрою держави” і національні права й потреби інших націй в Україні і в державі (тобто, в Російській імперії).

У відповідь Микола Міхновський 15 червня 1912 р. опублікував у “Снопі” під псевдонімом “Другий виборець” велику статтю “Про українські виборчі платформи”. Він кваліфікує свого опонента як “общеросса”, який лише у відповідності з духом часу вже пише по-українськи, а поняття “общерусские интересы” камуфлює терміном “загально-державні справи”. Цей “Виборець”, як і інші “поступові росіяни”, промовчує справу автономії України (як і справу автокефалії української церкви) лише тому, що вона суперечить російським інтересам. Міхновський досить детально відповідає і на інші звинувачення. Зокрема, своє негативне ставлення до практики обрання від українських округів кадетських депутатів він пояснює не лише попереднім досвідом, але і тією зрозумілою для нього обставиною, що у реальному житті відбувається “боротьба не тільки поміж шарами однієї нації, але і між цілими націями, як колективними одиницями” і що “національні інтереси в важких хвилях об’єднують усі шари, усі класи даної нації”. Потім він ставить питання, на яке сам і відповідає: “Хотів би я знати, чи поступові групи якої-небудь нації вже дали згоду йти з українськими поступовцями вкупі на основі рівноправності? Знаючи українські відносини, без помилки скажу, що з ніякою недержавною нацією поступовці навіть не перемовляли. Річ іде про те, що російські кадети хочуть українських голосів, а українці “премудро і велично” їм дають”.

Точка зору Міхновського справді ґрунтується на фактах і відбиває домінуючу в суспільстві тенденцію. Звичайно, у цій тенденції були і винятки, які, однак, лише підтверджували правило. Ні до революції 1917 р., ні після неї загальноросійські політичні партії не підтримували прагнення українських партій до самовизначення України.

У своїй статті Міхновський знову торкається проблеми блокування з російськими політичними партіями. Відповідаючи “Виборцю”, він називає неправдою його твердження, що “група” не дозволяє ніяких блоків з чужинцями. “Група” виразно дозволяє *технічні* блоки з партіями чи групами інших націй. Але тільки технічні, на підставі: “я тобі дам, а ти мені”.

У літературі досить часто зустрічається твердження, що, відмовляючись від блокування з кадетами, Міхновський та його оточення були готові до зближення з російськими націоналістами на чолі з П. Столипіном. Тим самим робиться спроба представити Міхновського як безпринципного і неперемінливого політика, здатного пожертвувати національною ідеєю в ім’я дрібних, другорядних поступок царському уряду. Як приклад наводиться витяг з “Щоденника” Чикаленка, де мова йде про перший з’їзд ТУП. Чикаленко пише, що на цьому з’їзді, який відбувся восени 1908 р. у помешканні Є. Чикаленка, Міхновський гаряче переконував тупівців, що їм “треба йти проти жидів та російської демократії разом з націоналістами на чолі зі Столипіном”, доводячи, що “тільки такою тактикою можна добитися пільг для українського слова” [16.-С.130]. Наводяться й інші приклади, які мали продемонструвати “роялістські” ухили Міхновського. Подібні твердження вимагають перевірки незалежними джерелами, зокрема документами царської поліції. Виявити такі документи нам не вдалося. Що ж стосується прагнення Міхновського дистанціюватися від російських лібералів, з одного боку, і від російських консерваторів, з іншого, то така лінія простежується досить чітко. Зокрема, в одному з останніх номерів “Снопа” у статті С. Порубайміха (К. Бич-Лубенського) “Бажання українства” робиться такий прогноз на майбутнє: “Україносто вступає в новий фазис життя. Є вже багато ознак, що йому прийде вести боротьбу за самоохорону не тільки з урядовою політикою і правими елементами других народностей, а з лібералами, і навіть демократичними колами інших національностей, особливо московської” [15.-16 грудня]. Ці слова написані не М. Міхновським, але у його газеті і, безсумнівно, не суперечать його поглядам.

Але найпереконливішими є не слова, а діла. У виборчій кампанії 1912 р. Микола Міхновський виступав незалежно як від російських лібералів, так і від російських консерваторів.

У Харкові Міхновський спробував реалізувати свій підхід про пріоритет українських інтересів на виборах до Думи на практиці. Коли розгорнулася передвиборна кампанія, Міхновський з допомогою Третього харківського товариства взаємного кредиту включився в боротьбу. Його дії зразу ж потрапили в поле зору поліції. За агентурним повідомленням Південно-Західного охоронного відділення, “харківські українці вирішили виступати самостійно, мотивуючи своє рішення тим, що у попередніх 3-х думах ніхто не відстоював інтереси України”. Крім Міхновського, кандидатом у депутати виступив член вказаного товариства робітник І. Кулінич і ще декілька харків’ян [19.-Ф.705.-Оп.2с.-Спр.106.-Арк.91,78]. Поліція залишила і свою оцінку платформи, з якою виступали ці кандидати: їх вимоги “схиляються в кінцевому результаті до повного культурного і економічного відірвання від Росії українських губерній та політичної автономії...” [19.-Ф.705.-Оп.2с.-Спр.106.-Арк.91,78]. Певно, ані сам Міхновський, ані його товариші не сподівалися на успіх, хоча виборча кампанія велася за всіма правилами. Було запропоновано “Виборчий комітет”, куди ввійшли однодумці Міхновського П. Плевако, В. Доленко і О. Курдіновський, проводилася агітаційна робота. Було виставлено два списки – від “домовласників” і “квартиронаймачів”. За перший було подано лише 37 голосів, за другий – 1157. З цієї нагоди Міхновський писав у “Снопі”: “Тепер ми знаємо, що на 5000 українських домовласників у Харкові тільки 37 не є зрадниками” [29.-С.126]. Таким чином, представники українського списку до Державної Думи не були обрані, але їх агітація

була успішною і залишилася у пам'яті виборців. Що ж стосується українських лібералів, прихильників передвиборної платформи. ТУП, що орієнтувалися на блок з російськими кадетами (їх Міхновський називав “сентименталістами”), то вони вкотре розчарувалися. Їм залишилися крихти з кадетського столу. Як прихильники парламентаризму і демократичних свобод російські конституційні демократи визнавали право українців на рідну культуру і говорили про абсурдність урядових заборон і поліцейських гонінь. Однак при цьому у своїй абсолютній більшості вони рішуче відмежовувалися від того, що лідер кадетів П. Мілюков називав “прагненням автономістів-федералістів”. Окремі винятки, коли кадети погоджувалися на автономію України (а вони мали місце, і про кожне з них дослідники писали охоче і багато), не змінюють суті справи. У своєму виступі у Державній Думі з приводу заборони святкування 100-річчя з дня народження Тараса Шевченка він заявив, що здійснення політичної програми автономістів-федералістів для Росії “шкідливе і небезпечне” [30.-С.903]. Цей виступ справив на лідерів ТУП, які вважали, що їм вдалося нарешті прищепити лідерові кадетів “начала автономізму”, гнітюче враження [16.-С.435]. Таких розчарувань Міхновський не пережив, бо у нього не було жодних ілюзій щодо російських кадетів.

Позиція Міхновського стосовно російських кадетів віддзеркалює еволюцію його світогляду, яка інтенсивно відбувалася в передвоєнні роки. М. Сосновський пише, що “Міхновський та його товариші були демократами, стояли на народницьких позиціях, вважаючи, як усе національно свідоме українське суспільство, що рушійною силою історичних процесів є “народ”, ідентифікуючи цей “народ” з селянською масою” [31.-С.166]. Але він не звертає уваги на те, що це було на початку його політичної діяльності. Напередодні Першої світової війни Міхновський остаточно пориває з народницькою ідеологією з її милуванням “безбуржуазністю”, “безкласовістю” української нації, орієнтацією на соціалістичний лад. Особливо яскраво ця еволюція відбилася на сторінках “Снопа”. “Нація, в новочасному розумінні слова, – зазначалося в передовій часопису, – складається з багатьох соціальних шарів і, коли в якогось народу нема одного або декілька шарів, він є не народ, а етнографічна маса” [15.-21 жовтня]. Аналізуючи уроки виборів до Державної Думи, Міхновський робить висновок, що однією з причин її був недостатній розвиток національної буржуазії. Звідси висновок: “слід українізувати буржуазію” [15.-7 жовтня].

Нічого подібного Міхновський не писав наприкінці XIX – на поч. XX ст., у перші роки своєї політичної діяльності. Це був новий аспект не лише в його світогляді, але й способі життя. Слобожанщина і Донбас з їх інтенсивним економічним життям справляють на Міхновського глибоке враження. Після поразки першої російської революції Міхновський зробив спробу прилучитися до підприємництва. Разом з М. Біленьким купують вони маєток, а спільно з промисловцем Ільєнком Міхновський взяв участь в організації соляного промислу в Донбасі. Під впливом Міхновського обидва компаньйони включаються в український національний рух [32.-С.15]. Але добитися успіхів у підприємстві йому не вдалося: занадто багатоплановою була його діяльність і занадто мало часу залишалося для підприємництва.

Характерно, що ця світоглядна еволюція не залишилася поза увагою противників українського визвольного руху. С. Щоголев у своїй книзі цитує одну з редакційних статей “Снопа”: “Українці повинні пам'ятати, що сучасна нація складається з багатьох шарів суспільства. Коли ми хочемо, щоб українці були нацією в новочасному розумінні слова, ми повинні мати національну, патріотичну ліберальну, багату буржуазію” [28.-С.184].

Певно, еволюція світогляду Міхновського спричинила його конфлікт з керівництвом Української народної партії – його дітища. Ніяких документів, які б свідчили про це, не збереглося. Доводиться лише здогадуватися. Мабуть, Міхновський не увійшов до керівництва партії, коли вона відновила свою діяльність в 1912-1913 рр. Зіновій Книш робить припущення, що Міхновський на момент виборчої кампанії 1912 р. “уже не стояв у проводі, правдоподібно не був уже членом” Української народної партії, – “імпульсивна й непогамована його вдача

утруднювала йому співпрацю” [29.-С.119]. На наш погляд, справа не у характері Міхновського, а в його світогляді, еволюцію якого З. Книш не помітив. Партія відроджувалася на ідейно-політичній базі, закладеній у програмі УНП 1906 р. Ця програма, написана Міхновським, тепер не влаштовувала самого автора. Але остаточний розрив з УНП, на наш погляд, стався пізніше, в роки Першої світової війни. У передвоєнні роки погляди Міхновського на майбутнє України не суперечили офіційним документам УНП.

Це майбутнє все більше і більше пов’язувалося із зовнішньополітичною ситуацією. Національна революція, яка мала повернути Україні державність, впліталася Міхновським у загальний контекст європейських і світових подій. З величезною увагою Міхновський стежив за загостренням міжнародної обстановки в Європі, наближенням великої війни між головними державами континенту, в тому числі між Росією і Австро-Угорщиною, до складу яких входили українські землі. Міхновський ще у своїй брошурі “Самостійна Україна” 1900 р. передрікав неминучі конфлікти між європейськими імперіями, які змінять політичну географію і спричинять появу нових незалежних держав на континенті. Постає проблема вибору: на боці кого виступати українцям у майбутньому конфлікті між Російською імперією, з одного боку, і Австро-Угорщиною та Німеччиною, з іншого. Частина українських політиків орієнтувалася на противників Росії. Вони вважали, що Австро-Угорщина з її конституційним ладом і засадами парламентаризму створить для українців кращі умови, ніж деспотична Росія. Царська поліція підозрювала у симпатіях до Австро-Угорщини й Міхновського. В документі Київського губернського жандармського управління є інформація, згідно з якою в 1910 р. у резиденції австрійського ерцгерцога відбулася нарада з участю Є. Чикаленка, М. Лисенка і М. Міхновського. Йшлося про сприяння українських політиків Австро-Угорщині у випадку її війни з Росією. Інформація ця міститься в аналітичній записці поліції, опублікованій у 1925 р. Й. Гермайзе в журналі “Україна”. В достовірність цієї інформації важко повірити. По-перше, цього не могли дозволити погляди Є. Чикаленка, а по-друге, важко уявити собі в одній групі з такими серйозними планами М. Міхновського і Є. Чикаленка. Та й сам Є. Чикаленко у своєму “Щоденнику” спростовує цю інформацію. Ніякої наради в резиденції ерцгерцога з участю вказаних осіб ніколи не було [16.-С.475]. Навпаки, є підстави стверджувати, що у майбутній війні Міхновський був схильний виступити з підтримкою Росії, що, зважаючи на це, створить кращі умови для вирішення українського питання. Цей курс проявився вже на початку весни 1911 р. під час Балканської війни. УНП виступила з відозвою, в якій гостро критикувала Австро-Угорщину і Німеччину за їх підтримку Туреччини [33.-С.18].

У 1912 р. свої антиавстрійські і антинімецькі настрої Міхновський став демонструвати ще сильніше. Зокрема, публікації у “Снопі”. свідчать, що напередодні Першої світової війни Міхновський, який добре знав Західну Україну і становище там корінного населення, не мав ілюзій щодо політики Австро-Угорщини і Німеччини. У квітні 1912 р. у часописі була опублікована стаття з приводу питання про заснування в Галичині українського університету, у якій говорилося: “Від пари десятків літ ми звикли дивитися на Східну Галичину, як на український П’ємонт. Ми бачили, що в Німецькій державі український народ є в меншій приниженні, ніж в слов’янській Росії”. Але ця обставина породжувала для українського руху певні складності, на які прагнув звернути увагу “Сніп”: “Хто знає, що для українства гірше, чи солодкі слова австрійського правительства, чи груба брутальна мова – російського”. Незважаючи на різні форми заборон, зміст і спрямованість імперської політики щодо українства по обидва береги Збруча залишався однаковим. “Коли груба мова столипінського циркуляра має на думці не дозволяти прокидатися українській національній енергії, то солодкі слова австрійського мають на думці приспати розбуджену українську енергію. Мета одна й та сама. Різниця тільки в тім, що австрійське правительство віддає нашу націю на поталу полякам, а російське – росіянам” [15.-20 квітня].

Однак у цих умовах Міхновський досить інтенсивно контактував з політичними діячами, які були перейняті майбутньою долею України, зокрема, тими, що напередодні війни створили в Галичині Український інформаційний комітет – організацію, яка з початком світової війни трансформувалася в Союз визволення України (СВУ). Інформаційний комітет складався з політичних діячів Галичини і Наддніпрянщини, а його секретарем був добре знайомий Міхновському Андрій Жук, колишній його співробітник. Інформаційний комітет прагнув до створення міжпартійної загальноукраїнської самостійницької організації і з цією метою робив спроби встановити контакти з наддніпрянськими самостійниками. У січні 1913 р. М. Струтицький і В. Панейко виїхали зі Львова, щоб домовитися про єдність дій з наддніпрянськими самостійниками, керівниками яких вони вважали М. Міхновського і В. Шемета. Місія закінчилася невдачею, оскільки ні Міхновського, ні Шемета дома не було. Зате влітку 1913 р., коли М. Міхновський і О. Степаненко поверталися із західноєвропейської поїздки, вони зустрілися у Львові з представником Інформаційного комітету А. Жуком. Мова йшла про співпрацю. Як писав пізніше А. Жук, нікого більше з наддніпрянців Український інформаційний комітет не наважувався втаємничувати у свої плани, оскільки “все це була публіка дуже далека від таких “авантюриницьких планів”, які ми тут снували... Отже, коли спалахнула війна, то на Україні про можливість якоїсь політичної акції серед “російських” українців по цей бік фронту знали тільки М. Міхновський, Ол. Степанківський і В. Липинський, що виїхав на Україну десь на початку 1913 р.” [34.-С.104,106,109].

Про зміст і результати переговорів невідомо нічого. Але коли судити з подальших подій, то згоди дійти не вдалося. Якщо члени Українського інформаційного комітету вважали необхідним етапом української революції приєднання Наддніпрянщини до Австро-Угорщини, то Міхновський, схоже, орієнтувався на розгром Австро-Угорщини і приєднання до Росії західноукраїнських земель. Міхновський побоювався польського впливу в Україні, який обов’язково зросте, якщо Австро-Угорщина переможе у війні. Якщо Д. Донцов був переконаний, що “коли Росія буде побита, обидві середнь-європейські імперії будуть змушені нарешті вирішити українське питання” [35.-С.97-98], то Міхновський мав зовсім іншу точку зору. Схоже, що такі погляди домінували серед українських самостійників. Особливо яскраво засвідчив це “Універсал до народу українського усієї Соборної України”, прийнятий на з’їзді УНП 21 січня 1913 р. Важко сказати, чи мав прямее відношення до створення цього документа Міхновський. Але привертає до себе увагу та обставина, що його зміст близький по духу з цитованою вище статтею про становище в Галичині, надрукованою у “Снопі” К. Бич-Лубенським. Сергій Квіт у монографії про Дмитра Донцова називає автором Універсалу УНП від 21 січня 1913 р. саме Міхновського [36.-С.117]. Це дуже важливий документ, який яскраво демонструє суперечності ситуації, у якій опинилася Україна напередодні світової війни.

Універсал ставить національні інтереси України на вістря політики українських партій. Російська політика по відношенню до України відкидається як абсолютно неприйнятна: “В Росії безоглядні переслідування народу українського Правительством при щирій допомозі усього народу московського, як поступових, так і реакційних верств, сьогочасні канібальські оргії реакціонерів-росіян, урядові утиски невинніших проявів української індивідуальності”. Документ виходить з необхідності відновлення єдності, соборності українських земель. Це одне з головних завдань майбутньої української революції, її необхідний історичний етап. Саме з цього завдання повинні виходити політики, плануючи стратегію українського визвольного руху в умовах майбутнього міжнародного воєнного конфлікту. З іншого боку, в Універсалі цілком справедливо стверджується, що перемога у війні “буде на тім боці, на якому стане великий 30-мільонний український народ”. Цим самим українське питання підноситься до рівня найважливіших питань європейської політики.

У документі аналізуються можливі наслідки перемоги у війні Австро-Угорщини, яка при тодішньому співвідношенні сил в Європі не буде повною, але супроводжуватиметься

кардинальною трансформацією самої імперії Габсбургів, бо відсоток австрійського населення різко зменшиться, а польський вплив значно посилиться. Ця перемога, зазначається в Універсалі, “скінчиться приєднанням до неї (Австро-Угорщини. – Ф.Т.) максимум Правобережної України, мінімум – приєднанням Поділля і Волині. Ці землі приєднуються до Галичини, поділять її долю. Австрія стане Австро-Угро-Польською державою; відновиться наш історичний ворог – історична Польща – Річ Посполита”.

Таку перспективу Міхновський вважав для України особливо небезпечною, бо вона могла посилити розкол між її Сходом і Заходом. Він виходив з переконання, що українське питання матиме більше шансів для розв’язання, якщо усі українські землі будуть об’єднані в рамках однієї держави. На його погляд, більше шансів було у Російської імперії. В Універсалі ця думка має характер чіткої формули: “Стоячи на ґрунті єдності і мобілізації українських земель, ми встаємо за приєднання Галичини, Угорської України і Буковини до України російської. Таким чином, розв’яжуться раз на завжди питання: українсько-австрійське, українсько-угорське, українсько-польське, лишиться єдине питання – українсько-російське, яке розв’язане буде легко” [19.-Ф.705.-Оп.2.-Спр.122.-Арк.3-4].

Невідомо, чи могло б істотно вплинути на перебіг світової війни і на вирішення українського питання загальноукраїнське міжпартійне утворення, до якого запрошували Міхновського члени Центрального інформаційного комітету і яке, зрештою, втілювалося в Союз визволення України (СВУ). Це питання залишається у сфері передбачень. Але якщо абстрагувати від деталей, то реальна історія відродження української державності виявилася значно ближчою до тієї схеми, яка представлена в Універсалі УНП від 21 січня 1913 р. Правда, ця історія виявилася надзвичайно важкою і розтягнулася на багато десятиліть.

Універсал УНП від 21 січня 1913 р. вимагав від самостійників, у тому числі і М. Міхновського, конкретних заходів, що відповідали його змісту.

Початок Першої світової війни застав М. Міхновського в Німеччині, де він перебував в останній у своєму житті закордонній поїздці. Він мав прекрасні можливості залишитися на території однієї з воюючих з Російською імперією держав. Але зробив все, щоб повернутися в Україну. Цю обставину можна розглядати як додатковий аргумент на користь стійкості виробленої раніше позиції Міхновського щодо воюючих держав. Оскільки східний кордон Німеччини і Австро-Угорщини перетворився на лінію фронту, довелося їхати на Північ, сподіваючись через острів Рюген перебиратися до нейтральної Швеції, а вже звідти – через Фінляндію і Росію в Україну. З групою подорожніх, серед яких випадково виявилися і знайомі – Д. Дорошенко, Є. Тимченко, І. Фещенко-Чопівський, він пароплавом прибув до Швеції. Через Стокгольм, Торнео і Фінляндію група добралася до Петрограда. Подорож була важкою і тривала два тижні [37.-С.29]. Далі – Харків, де М. Міхновський залишався до грудня 1914 р. Про його діяльність у цей час майже нічого невідомо. Але скупа інформація, яку можна почерпнути з поліцейських донесень, свідчить, що з початком війни в місті продовжувалася українська діяльність, до якої, ймовірно, всього, був причетний і Міхновський. Восени 1914 р. УНП спробувала налагодити випуск періодичного видання і взятись за утворення міжпартійного об’єднання, зорієнтованого на вирішення українського питання в результаті переможного завершення війни і об’єднання у складі Російської держави всіх українських земель [38.- Ф.102.-Оп.1917.-Спр.231.-Арк.30-31].

У грудні 1914 р. М. Міхновський як військовий юрист був переведений до Києва, що став центром українського політичного життя. Саме в Києві було зосереджене керівництво ТУП, яке координувало загальноукраїнські акції. Є. Чикаленко у своєму “Щоденнику” описує грудневий візит до нього як одного з лідерів українських поступовців М. Міхновського і В. Шемета. Міхновський став докоряти Чикаленку, що керівництво ТУП з початком війни не спромоглися послати депутацію до царя, яка б заявила про лояльність українців щодо Росії і звернулася б до нього з проханням надати населенню Наддніпрянщини такі ж права, якими користувалися

галичани в Австрії. “Якби це було зроблено, то правительство не вважало б всіх українців зрадниками, не закривало б преси, й можна було б ждати полегшення”. Цю розмову, а також збір підписів під петицією царю з проханням про надання національних прав українцям, який проводився у перші дні війни у Харкові, Чикаленко характеризував, як “роялістичні заходи” Міхновського [16.-С.489]. Про “лояльні ухили Міхновського під час війни” “говорив у розмові з М. Грушевським В. Винниченко” [39.-С.125].

Важко сказати, як було насправді. Інших джерел, які б підтвердили чи спростували, що саме Міхновський говорив Є. Чикаленку під час тієї зустрічі, не збереглося. Що ж стосується М. Грушевського і В. Винниченка, то їх в цей час не було в Києві, і свої судження вони черпали з розмов, можливо, з тим же Є. Чикаленком. З іншого боку, в орієнтації Міхновського на перемогу Росії на початку війни не було нічого незвичайного. На подібних позиціях стояли в цей час українські ліберали з ТУП і українські соціал-демократи. Вони вважали, що українство в результаті перемоги Росії виявиться у виграві. Зокрема, як і самостійники, члени ТУП чекали, що “ті культурні надбання, які здобуті шляхом важкої боротьби і багаторічних народних зусиль у чужій державі австрійськими українцями, не будуть втрачені в Російській”. Що ж стосується Російської держави, то вона оголошувалася для українця “власним домом, поза яким немає ні затишку, ні щастя” [40]. Соціал-демократ С. Петлюра у статті “Війна і українці”, написаній на початку війни, гостро критикував СБУ з їх “авантюристичними побудовами”. Він запевняв, що “українці не піддадуться провокаційним впливам і виконають свій обов’язок громадян Росії і в цей тяжкий час не тільки на полі бою в шеренгах війська, але як громадяни...” [41.-С.185-186]. Спілка визволення України на Наддніпрянщині не мала помітного впливу. Є. Чикаленко, М. Грушевський і В. Винниченко свідомо спрощували позицію Міхновського, яка ніяк не зводилася до вульгарної підтримки царату у загарбницькій війні, яку він вів. Про ставлення УНП до війни українська інтелігенція добре знала з Універсалу до народу українського всієї Соборної України від 21 січня 1913 р. Зміст цього Універсалу яскраво ілюструє ту беззаперечну істину, що під час війни можливості вибору союзників різко звужувалися і нерідко з двох лих вибирають менше. Самостійники вибрали перемогу Росії, вважаючи, що це наблизить їх до вирішення стратегічного завдання, яке залишалося незмінним – незалежна, соборна Україна. Що ж стосується тактики, то вона під впливом обставин могла і змінитися. Це незабаром підтвердили самостійники. Після захоплення Галичини російськими військами і знищення там української преси і всіх національних інститутів на засіданні ЦК УНП на Східних землях було вирішено відмовитися від підтримки Росії і проводити політику сепарації від Росії аж до досягнення мети [42.-С.91]. Зокрема, пропонувалося надавати активну допомогу Німеччині і Австро-Угорщині, у тому числі методами партизанської війни – висадженням у повітря мостів, фабрик і заводів, руйнуванням залізниць тощо [19.-Ф.274.-Оп.4.-Спр.583.-Арк.50].

Але участь Міхновського у цих процесах була мінімальною. Судячи з окремих розрізнених фактів, під час війни він остаточно пориває із своїм дітищем – Українською Народною Партією. У Києві Міхновський служив у Київському окружному військовому суді у ранзі поручика. Йому довелося брати участь у роботі вищого військового суду, де він виконував звичну для себе роль оборонця. Як і в попередні роки, на судових засіданнях говорив він, за свідченням очевидця, “ясно й імпонуюче” [43.-С.160]. Міхновський зумів налагодити добрі стосунки з київським генералітетом, вищими судовими інстанціями, і йому вдалося зберегти життя не одному солдату, звинуваченому в дезертирстві, саботажі чи порушенні військової субординації [44.-С.54].

Разом з тим у літературі залишилася інформація, яка свідчить про його нелегальну українську діяльність під час війни. Міхновський тісно співпрацював з національно зорієнтованими офіцерами російської армії, у тому числі полк. О. Пилькевичем і поручиком Л. Ганом, які у 1917 р. брали активну участь у створенні українізованих військових частин. Інформацію про це залишив у своїх спогадах учасник подій М. Єремійв, який у роки війни служив у Києві при Генеральному Штабі, а 1917 р. став секретарем Центральної Ради. Єремійв

добре знав Міхновського по Києву особисто і, незважаючи на різницю в політичних поглядах (М. Єремійв був українським соціал-демократом), високо його цінував. Він описав свою зустріч з Міхновським в Українському клубі, яка відбулася наприкінці 1916 р. На зустрічі були також поручик Л. Ган, кооператор О. Степаненко, інженер В. Коваль, адвокат Ф. Крижанівський (у майбутньому – заступник голови Центральної Ради). “Перед цією, далеко не одноцільною і нефаховою аудиторією, – писав М. Єремійв, – М. Міхновський виклав свій план утворення українського війська, який полягав у тому, що кожний вояк російської армії, який є родом з України, мусить вважати себе вояком майбутньої української армії” [43.-С.100]. Інших деталей цієї зустрічі М. Єремійв не залишив, і тому важко судити, якою, власне, була мета цієї зустрічі і як сприйняла аудиторія пропозицію Міхновського. Але важко припустити, що Міхновський прагнув до негайної організації української армії в умовах, коли ще існував царський режим. Це було абсолютно нереально. Певно, мова йшла про плани на майбутнє. Міхновський, як і багато його сучасників, очевидно, відчував наближення краху Російської імперії. Гостра потреба в змінах і їх очікування “висіли” тоді у повітрі. Це відчували багато сучасників тих подій. Радикалізація охопила національний рух, представники якого все частіше виступали із самостійницькими гаслами. Київський філософ Б. Кістяківський навіть стверджує, що самостійництво на Україні з 1915 р. стало поширюватися “у вигляді масової течії” [45.-С.135]. Якщо навіть це і перебільшення, не викликає сумніву, що тенденція до швидкого поширення самостійницької ідеї в умовах світової війни справді існувала. Цілком можливо також, що в цих умовах Міхновський прагнув створити певну організаційну структуру, яка б очолила процес формування української національної армії, коли для цього пліном подій будуть створені сприятливі умови.

Після Лютневої революції ці умови склалися. Але це вже сюжет наступного нарису.

Джерела та література

1. Матушевський Ф. З українського життя // Літературно-науковий вісник. – 1908. – Т. 41. – Кн. 3.
2. Киевские вести. – 1910. – № 31.
3. Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1992. – Т. 2.
4. Державний архів Полтавської області.
5. Лівницька М. На грані двох епох. – Нью-Йорк, 1972.
6. З листів сучасників про Миколу Міхновського // Календар-альманах “Нового шляху”. – Онтаріо, 1978.
7. Єфремов С. Єврейська справа на Україні. – К., 1909.
8. Куромія Г. Свобода і терор в Донбасі. Українсько-російське прикордоння в 1870-1990-і роки. – К., 2002.
9. Чикаленко Є. Щоденник (1907-1917). – Львів, 1931.
10. Просвітнянин С. Літературні герострати українства. – К., 1909.
11. Див.: Присяжнюк Ю.П. Традиції господарювання як мірило українсько-єврейських відносин на селі (XIX – початок XX ст.) // Український селянин: Зб. наук. праць. – Черкаси, 2002. – Вип. 5.
12. Цит. за: Лисяк-Рудницький І. Українські відповіді на єврейське питання // Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1.
13. Див.: Кармазіна М. Світ ідей Миколи Міхновського // Нова політика. – 1998. – № 6.
14. Інститут рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України.
15. Сніп. – 1912.
16. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). – Нью-Йорк, 1955.
17. Андрієвський В. Микола Міхновський (Нарис суспільно-політичної біографії) // Визвольний шлях. – 1974. – № 4.
18. Стебницький П. Українська справа. – Пг., 1917.
19. Центральний державний історичний архів (м. Київ).
21. Отчет Харьковской общественной библиотеки за 1909/1910 гг. – Харьков, 1910.
22. Каталог книжок українською мовою ХГБ. – Харків, 1912.
23. Центральний державний архів громадських об’єднань України.
24. Чабан М. Діячі Січеславської “Просвіти” (1905-1921): Біобібліографічний словник. – Дніпропетровськ, 2002.

26. Інститут літератури НАН України, м. Київ. – Відділ рукописів.
27. Млиновецький Р. Нариси історії українських визвольних змагань. 1917-1918. – Торонто, 1973. – Т. 1.
28. Щеголев С.Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. – К., 1912.
29. Книш З. Микола Міхновський і вибори до Четвертої Думи // Книш З. Так перо пише. Вибрані статті. – Вінніпег, 1965.
30. Государственная дума. IV созыв. Стенографический отчет. 1914. – СПб., 1914.
31. Сосновський М. Дмитро Донців. Політичний портрет. – Нью-Йорк- Торонто, 1974.
32. Шемет С. Микола Міхновський (Посмертна згадка) // Хліборобська Україна. – Відень, 1924-1925. – Кн. 5.
33. Верига. В. Визвольні змагання в Україні. 1914–1923 рр: У 2 т. – Львів, 1998. – Т. 1.
34. Жук А. Як дійшло до заснування “Союзу визволення України” // Календар-альманах “Дніпро” на звичайний рік 1935. – Львів, 1935.
35. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. – Вінниця, 1917.
36. Квіт С. Дмитро Донцов. Ідеологічний портрет. – К., 2000.
37. Феценко-Чопівський І. Хроніка мого життя. Спогади міністра Центральної Ради та Директорії. – Житомир, 1992.
38. Державний архів Російської Федерації.
39. Грушевський М.С. Споми́ни // Київ. – 1989. – № 9.
40. Славинский М. Война и украинство // Речь. – 1914. – 6 августа.
41. Петлюра С. Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1956.
42. Оршан Я. Розвиток української політичної думки за сто літ. (Начерк курсу) // Ідея в наступі. – Лондон, 1938.
43. Єремійв М. За лаштунками Центральної Ради // Український історик. – 1961. – № 1-4.
44. Мірчук П. Микола Міхновський – апостол української державності. – Філадельфія, 1960.
45. Кістяківський Б. Українці і російське суспільство // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 1.

SUMMARY

The article is a fragment of the political biography of a well-known Ukrainian statesman and publicist – Mykola Mikhnovskiy. The evolution of his social and political outlook from socialism to conservatism is emphasized.